

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה נח: תיקון הגוף

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה נח: תיקון הגוף

*

רקע

הרמב"ם מונה את "תיקון הגוף" כאחד משמונת הדברים שהמתפלל צריך להיזהר בהם. הוא כולל בתיקון הגוף שלושה דינים: א. כיוון רגליו. ב. מבט עיניו. ג. הנחת ידיו. שלושה דינים אלו שונים זה מזה, ונידונים בשלוש סוגיות גמ' שונות.

מקורות

כיוון רגליו

- א. גמ' י: "וא"ר יוסי בר' חנינא משום ראב"י המתפלל... ורגליהם רגל ישרה"
 ב. תלמידי רבינו יונה ה. ד"ה המתפלל

מבט עיניו

- א. יבמות קה: "דר' חייא ור' שמעון בר רבי הוו יתבי פתח חד מינייהו... שני מקראות הללו"
 ב. תלמידי רבינו יונה כב: ד"ה שנאמר, צריך

הנחת ידיו

- א. שבת י. "רבא בר רב הונא רמי פוזמקי ומצלי... אמר הכון לקראת אלהיך ישראל"
 ב. רש"י שבת ד"ה ופכר ידיה
 מיוחס לר"ן שבת ד"ה ופכר ידיו
 מאירי שבת ד"ה המתפלל ראוי
 ג. רמב"ם הל' תפלה פ"ה ה"ד
 ד. שו"ע סי' צה, ומשנה ברורה

מיוחס לר"ן ד"ה ופכר ידיו

ופכר ידיו. פירש הרמב"ם ז"ל נותן יד שמאל בשל ימין, ור"ח ז"ל פירש נותן ידיו לאחוריו כעבד נפיק בקולר.

מאירי ד"ה המתפלל ראוי

המתפלל ראוי לעמוד באימה וביראה ובהכנעת לב, ועם כל זה ראוי לו לציין עצמו בבגדים נאים ובטלית נאה, שנאמר: הכון לקראת אלהיך ישראל. ובשעת הצרות מכל מקום ראוי לו להפליג בהכנעה הרבה כמי שמכיר בעצמו שהוא נזוף.

הסבר הסוגיה

אמר ר' יוסי בר' חנינא משום רבי אליעזר בן יעקב: המתפלל צריך שיכוין את רגליו, שנאמר: 'ורגליהם רגל ישרה'.

[גמ' י:]

משמעות הלכה זו שאנו צריכים לדמות בעמידה שלנו לפני ה' את עמידתם של המלאכים. הירושלמי [פ"א ה"א] מביא מחלוקת בין האמוראים אם צריך לכוון את הרגליים כמלאכים שרגליהם צמודות זו לזו, או ככהנים שבהליכתם עקבם צמוד לאגודלם. תלמידי רבינו יונה מבארים שהבבלי סובר כדעה שצריך לכוון את הרגליים כמלאכים.

הלכה זו נובעת מכך שתפילה היא עמידה לפני המלך, ואנו זוכים לדבר בה עם המלך. היכולת לעמוד לפני המלך ולדבר עמו יוצרת שאלה גדולה. כיצד ניתן הדבר? כיצד יכול אדם קרוץ חומר לעמוד לפני האין סוף? כיצד יכול ילוד אישה לדבר עם א-להים שאינו ניתן להשגה? כפי שלמדנו פעמים רבות, חכמים עיצבו את הלכות תפילה על בסיס שאלה זו, ובהלכה שלפנינו ביטוי לכך. אנו עומדים בתפילה כמלאכים, כדי לבטא שאין לנו יכולת לעמוד לפני המלך כבעלי גוף, אלא רק כעין מלאכים. הבית יוסף [סי' צה סע' א ד"ה וכתב עוד ה"ר יונה] עמד על נקודה זו וביאר: "כיון דעומד לדבר עם השכינה צריך לסלק כל מחשבות הגוף מלבו ולדמות כאילו הוא מלאך משרת"¹.

פתח חד מינייהו ואמר: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה, שנאמר: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים'. וחד אמר: עיניו למעלה, שנאמר: 'נשא לבבנו אל כפים'... אמר להו: כך אמר אבא: המתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה כדי שיתקיימו שני מקראות הללו.

[גמ' יבמות קה:]

הגמ' במסכת יבמות [קה:] מביאה מחלוקת אם נותן עיניו למטה או למעלה. מסקנת הסוגיה שנותן עיניו למטה, כדי לקיים "והיו עיני ולבי שם כל הימים", ולבו למעלה, כדי לקיים "נשא לבבנו אל כפים". מסביר רבינו יונה [כב: ד"ה צריך] שכוונת הגמ' באומרה "נותן לבו למעלה", "כלומר שיחשוב בלבו כאילו עומד בשמים ויסר מלבו כל תענוגי העולם הזה וכל הנאות הגוף", וכוונתה באומרה "שיתן עיניו למטה", "יחשוב גם כן כאילו הוא עומד בבית המקדש שהוא למטה מפני שעל ידי זה תהיה תפלתו רצויה יותר לפני המקום". לדעת רבינו יונה נתינת הלב למעלה ונתינת העיניים למטה, אינה פעולה גופנית, אלא הכוונה לכוונת המתפלל, שצריך לכוון שלבו בשמים וגופו בבית המקדש².

הרמב"ם [פ"ה ה"ד] פוסק: "ונותן עיניו למטה כאילו הוא מביט לארץ, ויהיה לבו פנוי למעלה כאילו הוא עומד בשמים". הרמב"ם שינה את הניסוח של הגמ' והוסיף עליו. הגמ' אומרת "נותן עיניו למטה", והרמב"ם מוסיף "כאילו הוא מביט לארץ". הגמ' אומרת שצריך שיתן "לבו למעלה", והרמב"ם מנסח: "ויהיה לבו פנוי למעלה, כאילו הוא עומד בשמים".

¹ הבית יוסף מצטט מהר"י אבוהב המפרש: "שהוא רמז שנסתלק ממנו התנועה לברוח ולא להשיג שום חפץ מבלעדי ה'".

² הסבר זה מתרץ את שאלת הבית יוסף [סי' צה סע' ב ד"ה וצריך], וזו כנראה כוונת הדרכי משה שם [אות ב].

ניסוח ההלכה מיועד להדגיש שהרמב"ם מסכים עם תלמידי רבינו יונה שנתנית הלב אינה מציאות פיזית, אלא תיאור של כוונת המתפלל, אך הוא חולק עליו לגבי נתנית העיניים למטה, ולדעת הרמב"ם היא פעולה גופנית. המתפלל צריך להשפיל עיניו כעבד העומד לפני רבו.³

אמר רב אשי: חזינא ליה לרב כהנא כי איכא צערא בעלמא - שדי גלימיה ופכר ידיה ומצלי, אמר כעבדא קמי מריה, כי איכא שלמא - לביש ומתכסי ומתעטף ומצלי, אמר 'הכון לקראת אלהיך ישראל'.

הגמ' במסכת שבת [י] מביאה הנהגות שונות באופן העמידה לפני ה' בתפילה. רבא בר רב הונא היה מתהדר במלבושים חשובים, כיוון שיש חיוב "הכון לקראת א-להיך ישראל", רבא הסיר גלימתו ו"פכר ידיה", כדי לעמוד כעבד בפני אדונו, ורב כהנא בשעת צרה היה מסיר גלימתו ו"פכר ידיה", ובשעת שלום היה מתהדר במלבושים חשובים מדין "הכון לקראת א-להיך ישראל".

נחלקו הראשונים מהו "פכר ידיה": רש"י [ד"ה ופכר ידיה] מפרש: "חובק ידיו באצבעותיו כאדם המצטער מאימת רבו", ר"ח [מובא במיוחס לר"ן ד"ה ופכר ידיו] מפרש: "נותן ידיו לאחוריו כעבד נפיק בקולר" [בר"ח שלפנינו: "וכסי ידיה ומינח כרעיה"], והרמב"ם [פ"ה ה"ד] מפרש: "ומניח ידיו על לבו כפותין הימנית על השמאלית".

ההנהגות השונות של החכמים מבטאות את שני הפנים המנוגדים של עמידתנו לפני ה', מחד גיסא אנו צריכים לכבד את הקב"ה בכך שאנו מתהדרים לפניו, ומאידך גיסא בהתהדרות זו אנו מכבדים גם את עצמנו, ואין לעמוד לפני ה' מתוך חשיבות עצמית אלא כעבד העומד לפני רבו. רבא בר רב הונא מדגיש את החובה לכבד את הקב"ה, רבא מדגיש את חובת העמידה כעבד לפני רבו. רב כהנא חולק על רבא ולדעתו הסרת הגלימה ופכירת הידיים אינן משקפות עמידה של עבד לפני רבו אלא הכנעת יתר, כאדם המכיר בעצמו שהוא נזוף, ועמידה זו ראויה לשעת צרה בלבד [על פי המאירי ד"ה המתפלל ראוי].

הרמב"ם [פ"ה ה"ד] פוסק: "תקון הגוף כיצד... ומניח ידיו על לבו כפותין הימנית על השמאלית ועומד כעבד לפני רבו באימה ביראה ופחד". הרמב"ם סובר שפכירת הידיים אינה הכנעת יתר אלא עמידה של עבד לפני רבו, ובכל תפילה, בין בשעת צרה בין בשעת שלום, צריך לפכור ידיו⁴ [הרמב"ם סובר שאין סתירה בין ההתהדרות לפני ה' לבין עמידה של עבד לפני

³ תלמידי רבינו יונה מפרשים שנתנית העיניים למטה היא לבית המקדש, כיוון שהפסוק שהגמ' מביאה עוסק בנתנית עיניים לבית המקדש. הרמב"ם, כנראה, מפרש שהפסוק אסמכתא בעלמא, שהרי הוא אינו עוסק במתפלל הנותן עיניו לבית המקדש אלא בקב"ה הנותן עינו ולבו לבית המקדש.

⁴ נחלקו האחרונים מהו מקורו של הרמב"ם. הכסף משנה [פ"ה ה"ד. מובא גם בבית יוסף סי' צה סע' ג ד"ה כתב] מפרש שהרמב"ם פוסק כרב כהנא, וההבדל בין שעת שלום לעת צרה הוא רק לגבי לבישת הגלימה, ולא לגבי פכירת הידיים. הב"ח חולק ולדעתו כפיתת הידיים המובאת ברמב"ם אינה פכירת הידיים המובאת בגמ' לעת צרה, אלא הרמב"ם חידשה מדעתו, כיוון שכך היה מנהג מקומו בשעה שמדברים עם מלך.

רבו, ההתהדרות באה לידי ביטוי בתיקון המלבושים, והעמידה של עבד לפני רבו באה לידי ביטוי בתיקון הגוף. הרמב"ם מוסיף שאין להניח ידיו על חלציו, כנראה מכיוון שעמידה זו משקפת גאווה [כך מפורש בשו"ע סי' צה סע' ג].⁵

סיכום

שלושה דינים שונים כלל הרמב"ם בתיקון הגוף לתפילה: א. כיוון הרגליים כרגל ישרה. ב. נתינת העיניים למטה. ג. הנחת הידיים כפותות על הלב. כיוון הרגליים כרגל ישרה מבטא, על פי הבבלי, את עמידתנו לפני הקב"ה כמלאכים חסרי גוף, ועל פי דעה אחת בירושלמי הדבר מבטא שתפילתנו מהווה קרבן.⁶ מהרמב"ם משמע שגם נתינת העיניים למטה וגם כפיתת הידיים על הלב מבטאות עמידה של עבד לפני רבו. רבינו יונה חולק על הרמב"ם בהבנת נתינת העיניים למטה, ולדעתו דין זה אינו מדין תיקון הגוף אלא מדיני כוונה בתפילה, ואילו המאירי חולק על הרמב"ם בהבנת דין כפיתת הידיים, ולדעתו דין זה אינו מדיני תיקון הגוף לכל תפילה אלא זהו דין מיוחד לבטא הכנעה יתרה בעת צרה.⁷

הלכה

השו"ע [סי' צה סע' א-ג] פוסק את כל ההלכות המובאות ברמב"ם [פ"ה ה"ד] בדין תיקון הגוף:

א. לכוון רגליו זו בצד זו כמלאכים. ב. לתת עיניו למטה ובלבו יכוון למעלה לשמים [הוא מוסיף גם את דברי רבינו יונה שצריך לחשוב כאילו עומד בבית המקדש]. ג. מניח ידיו כפותות על לבו הימנית על השמאלית, ועומד כעבד לפני רבו באימה, ביראה ופחד. ד. לא יניח ידיו על חלציו. המגן אברהם [סק"ב. מובא במשנה ברורה סק"ו] מדגיש שהחיוב להניח ידיו על לבו תלוי בכך שמנהג המקום שכך עומדים עבדים לפני אדוניהם, ובכל מקום נוהגים כמנהג העמידה לפני האדונים במקומם.

השו"ע [סע' ד] מוסיף שטוב לכוון רגליים כמלאכים גם בשעת אמירת הקדושה, שכיוון שאנו מצטטים את דברי המלאכים ראוי לנו לעמוד כמותם.

⁵ מקור דין זה בגמ' בפרק שלישי [כד:], על פי גרסת הרי"ף [טו:] שאסור להניח ידו על סנטרו, ולפי פירוש הערוך [ערך סנטר] שסנטרו הוא צלעו.

⁶ הטור [סי' צה] מרחיב בנקודה זו, וסובר שדינים רבים בהלכות תפילה מבטאים שתפילה מהווה קרבן. השו"ע [סע' ד] מצטט את כל הדינים שהביא הטור חוץ מהשוואת הרגליים. כנראה שהשו"ע השמיט דין זה מפני שאנו עומדים ברגליים צמודות כמלאכים, ולא עקב בצד אגודל כהליכת הכהנים.

⁷ לפי הב"ח המובא בהע' 4, הרמב"ם והמאירי מדברים בשתי מציאויות שונות ואין ביניהם מחלוקת.